

Макроекономіка

Сергій ЮРІЙ,
Євген САВЕЛЬЄВ

**ЧАС «Ч» – H-HOUR:
РАДИКАЛЬНІ ЕКОНОМІЧНІ РЕФОРМИ
В УКРАЇНІ НА ВИХОДІ З КРИЗИ**

Резюме

Домінантами нинішньої економічної кризи в Україні є помилки державного і корпоративного менеджменту довготермінового стратегічного характеру. Вона посилюється світовою фінансовою кризою і набирає загрозливого характеру загалом для національної безпеки. Кризу вже не можна усунути частковими змінами. Вихід з неї потребує проведення радикальної економічної реформи з, можливо, тимчасово непопулярними заходами. Будь-яка економічна криза (нинішня, мабуть, особливо) не лише руйнує економічний статус-кво. В її умовах зароджується нова економічна кон'юнктура та формується інтерес до новітніх напрямків капіталовкладень. У зв'язку з цим антикризові заходи повинні будуватися на передбаченні таких тенденцій. Особливість виходу з кризи Української промисловості полягає в тому, щоб знайти ресурси і механізми зміни структури промислового виробництва з орієнтацією на зменшення обсягів і питомої ваги енергоємних, переважно сировинних галузей і довести їх виробництво до рівня, який дасть змогу уникнути критичної залежності держави від зовнішніх джерел постачання енергоресурсів. Україна повинна зайняти активну позицію у ви-

© Сергій Юрій, Євген Савельєв, 2008.

Юрій Сергій, докт. екон. наук, професор, Тернопільський національний економічний університет, Україна.

Савельєв Євген, докт. екон. наук, професор, Тернопільський національний економічний університет, Україна.

рішенні проблеми нового світового фінансового порядку та формуванні нової фінансової цивілізації, в основі якої має бути філософія довіри.

Ключові слова

Вища освіта, експорт, гірничо-металургійний комплекс, енергоємність, нова економічна кон'юнктура, новий фінансовий порядок, радикальна економічна реформа, сфера послуг, транспорт, філософія довіри, фінансова цивілізація.

Класифікація за JEL: E66.

1. Україна в системі світової фінансової кризи

Україна вперше за свою історію увійшла до кризового стану разом зі світовим товариством, і передусім із «сильними світу цього». «Участь» у такому «співтоваристві» дещо забезпечує нинішнім і минулим керівникам країни використання права презумпції невинуватості, мовляв, що поробиш, коли від нас мало що залежало – стихія прийшла ззовні, непередбачувана й несподівана. Справді, події у світовій економіці не могли не позначитись на українській економіці, особливо такі як падіння попиту на експортну продукцію українських підприємств і нестача на світовому ринку грошових ресурсів для підтримання імпорту та розвитку нерухомості.

Проте виникають запитання, чи насправді світова і національна кризи співпадають у часі; чи масштаб і глибина економічної кризи в Україні відповідають її місцю у світовій економіці та рівню інтеграції до міжнародної фінансової системи; чи нинішні економічні негаразди мають зовнішнє походження, а чи вони породжені переважно на національному ґрунті. Відповідь на них має не стільки звинувачувальне значення, скільки лікувальне. Адже, якщо в українській кризі домінують доморощені причини, то задля її усунення треба буде концентрувати ресурси і просто зусилля на внутрішньоукраїнських проблемах.

На початку розгортання світової фінансової кризи серед українських економістів і політиків домінувала думка, що всі хвилі економічних землетрусів минуть Україну. Головним аргументом більшості експертів було посилення на наслідки кризи, яка вибухнула в 1997 р. з фінансових проблем Південно-Східної Азії та поширилася на Росію, Східну Європу й Латинську

Америку. Україна відносно легко пережила ту кризу, як здається багатьом експертам, через слабку інтеграцію у світовий фінансовий ринок. Хоча, насправді, країна була врятована від банкрутства завдяки кредитам міжнародних фінансових організацій, порівняно вдалим (можливо, для того часу навіть точним) діям Національного банку та успішно проведеній конверсії державних паперів.

Благополучний вихід із кризи 1997–1998 рр. створював враження входження економіки України на фазу підйому. Проте, по суті, в ній не відбулося суттєвих змін з огляду на те, що головна причина кризи полягала не в зовнішніх факторах. А саме, в основі української економічної кризи цього періоду був брак системних, особливо найважливіших реформ. Історики знайдуть і доведуть причини такого нехтування реформаторською діяльністю на фоні значного ефекту, який вона давала в інших країнах, що трансформувалися. Однак не буде великої помилки, якщо зазначити, що в Україні створилася система підпорядкування економічної політики інтересам певних олігархічних кланів, а не завданням довгострокового випереджального розвитку країни як сучасного європейського державного утворення.

На жаль, економічне покарання уряду в 1998 р. за прорахунки в управлінні економікою не стало підставою для започаткування радикальних реформ. Консервувалася пострадянська структура економіки, мляво та неефективно здійснювалася приватизація (перша й остання прозора приватизація – продаж «Криворіжсталі» у 2005 р.; остання, але далеко не перша велика непрозора приватизація та ще й за умов суворой секретності – продаж «Промінвестбанку» у 2008 р.)¹; поширювалася практика прямого бюджетного фінансування виробничих галузей та прихованого субсидювання у формі податкових пільг і спеціальних кредитів. Зволікання таких суттєвих проблем можна було собі дозволити, адже в 2000–2007 рр. середні темпи зростання ВВП перевищили 7%, призупинилося зростання боргової парадигми, позитивні темпи спостерігались і за деякими іншими важливими показниками². При цьому не згадувалося, що його рівень за роки незалежності ще не досягнув пострадянського і становив у 2007 р. лише 72% ВВП 1990 р.

Найсуттєвіші помилки під час трансформації від адміністративно-планової до ринкової економіки були допущені у сфері стратегічного розвитку. Країна не спромоглася визначити та досягти обріїв економічної безпеки і зорієнтуватись на прискорення розбудови самодостатньої, незалежної, стабільно зростаючої економіки, особливо на східному векторі, кордони якого виходять далеко за межі пострадянського простору. З огляду на наявність високого стартового потенціалу для позиціонування в міждержавній

¹ За інформацією преси, ще влітку 2008 року «Промінвестбанк» можна було продати італійцям за 2,5 млрд дол. США, а в жовтні від нових власників було отримано 300 млн дол. США.

² Можливо це випадковість, але така тенденція була притаманна й іншому світу, який чомусь довго перебував у ейфорії від зростання світового ВВП та фондових показників на основних біржах, хоча ознаки кризи для економістів були очевидними.

конкуренції як високотехнологічної економіки, до найбільших втрат цього періоду потрібно віднести допущення зростання тенденцій відставання в опануванні новими технологічними змінами та підвищенні продуктивності використання обмежених енергетичних, людських і фінансових ресурсів.

Дослідження, виконані в Тернопільському національному економічному університеті, дали змогу систематизувати внутрішні причини економічної кризи в Україні. Серед них особливо виділяються п'ятнадцять: нестача системних реформ в економіці; відсутність реальних зрушень у структурній перебудові економіки; приватизація без орієнтації на інновації та оцінку нематеріальних активів; відсутність довгострокового прогнозу кон'юнктури світового ринку та підпорядкування йому менеджменту всіх рівнів і сфер; криза пострадянського типу підприємницького мислення, яка домінувала в економічній практиці, особливо фінансово-промислових груп; підпорядкування економічної політики інтересам кланів та олігархічних груп; орієнтація монетарної політики на інтереси великих експортерів; неадекватна й неконсолідована позиція української влади; значні податкові пільги окремим великим підприємствам та монополіям; зростання дефіциту платіжного балансу; високий рівень інфляції; режим фіксованого валютного курсу; неадекватна поведінка Нацбанку у відповідь на події навколо «Промінвестбанку»; відрив соціальної політики від наявних можливостей економіки та підпорядкування її політичній кон'юктурі; некваліфіковане та тенденційне висвітлення в ЗМІ процесів у банківській сфері. Ознайомлення з ними засвідчує факт довготермінового характеру кризового стану економіки, відсутність навичок передбачення негативних явищ, їх упередження та попередження. Руйнівний хаос початку становлення незалежної держави переріс у форми дикого капіталізму з олігархами на чолі. В останні роки до цього додалася непослідовна макроекономічна політика та відсутність політичного консенсусу.

На противагу внутрішнім причинам, останнім часом формувалися і посилювалися зовнішні кризові фактори, які впливали на стан української економіки. Нинішня світова фінансова криза з надмірно дешевими грошима і великими валютними резервами в країнах, що розвиваються, не має аналогів, і для неї, як правило, не підходять колишні рецепти. Доцільно акцентувати увагу на деяких важливих аспектах світової фінансової кризи, які позначились і надалі позначатимуться на українській економіці. Серед них – нестача грошових ресурсів для підтримання досягнутих темпів економічного зростання; падіння попиту на продукцію гірничо-металургійного комплексу; економічні війни (газова, м'ясна, молочна та інші); відсутність своєчасних і дієвих економічних впливів на економічну політику країни з боку міжнародних фінансових організацій; відтік депозитів і за купування валюти на майбутнє.

Руйнівний характер світової фінансової кризи послаблювався завдяки порівняно низькому рівню долучення до інтеграційних процесів у міжнародних фінансах. Якби не було внутрішніх проблем, загалом світова фінансова криза могла б обійтися Україні відносно «малою кров'ю». Тим більше, що лідери великих країн усвідомлюють особливу важливість запобігання ситу-

ації, коли криза найбільшого удару завдасть економічно слабшим країнам, якщо залишити їх на самоті. У Декларації Великої двадцятки, прийнятій 14 листопада 2008 р. у Вашингтоні, визначене завдання вивчити шляхи відновлення доступу країн з економікою, що розвивається, і країн, що розвиваються, до кредитів та поновити потоки приватного капіталу, які відіграють виняткову роль у досягненні сталого зростання і розвитку, включно зі здійсненням інвестицій в інфраструктуру.

Зазначимо також, що українська криза не йде в жодне порівняння зі світовою. Щодо останньої, то вона зазнає рецесії, адже прогнозне падіння ВВП у розвинутих країнах не більше 1% в 2009 р. зовсім не справляє враження чогось катастрофічного. До того ж, за рівнем ВВП, який прогнозується на 2009 рік, світова економіка має кращий вигляд, ніж у 2007 р. Оцінюючи ж ситуацію в Україні, потрібно зазначити, що вона близька до депресії. Це підтверджує тезу про переважання в українській кризі факторів внутрішнього порядку.

Отже, домінантою нинішньої економічної кризи в Україні є помилки державного і корпоративного менеджменту довготермінового стратегічного характеру. Вона посилюється світовою фінансовою кризою і набирає загрозливого характеру загалом для національної безпеки. Оскільки криза охопила всю економіку без винятку, її вже не можна усунути частковими змінами. Вихід з неї потребує **проведення радикальної економічної реформи** з, можливо, тимчасово непопулярними заходами.

Звертаючись до проблеми реформ і, особливо, започатковуючи їх, потрібно враховувати, що будь-яка економічна криза (нинішня, мабуть, особливо) не лише руйнує економічний статус-кво. В умовах кризи **зароджується нова економічна кон'юнктура та формується інтерес до новітніх напрямків капіталовкладень**. У зв'язку з цим антикризові заходи повинні будуватися на передбаченні таких тенденцій, адже вони надають найбільше шансів для якісних стрибків у економічному розвитку для випередження лідерів.

В економіці, як у спорті: після завершення досягнень одного покоління лідерів приходять нове покоління. Можна тільки узагальнено припускати, які країни очолять економічний прогрес у післякризовому періоді. Поза сумнівом, більшість нинішніх лідерів не поступиться своїми позиціями й у майбутньому. Водночас дуже вірогідно, що в їхні ряди протиснуться й інші держави. За умови вироблення й реалізації нової економічної політики, яка сконцентрує націю на успішне подолання кризи і досягнення високої якості розвитку, на місце серед економічних лідерів може розраховувати й Україна. Роль країни-аутсайдера в майбутньому – не наша доля й перспектива.

2. Структурні економічні реформи: аспекти ГМК і усунення гостроти енергетичного фактору в промисловості

Україна в минулому столітті була важливішою складовою здійснення індустріалізації економіки Радянського Союзу. Наприкінці 20-х років вона отримувала понад 20% загальних капіталовкладень щороку, а це означало, що з 1500 нових промислових підприємств, споруджуваних у СРСР, 400 припадали на Україну. Деякі з цих заводів були гігантських масштабів. Зведений у 1932 р. зусиллями 10 тисяч робітників ДніпроГЕС був найбільшою гідроелектростанцією в Європі. Найбільшими у своїх категоріях були також новий металургійний комбінат у Запоріжжі й тракторний завод у Харкові. У Донецько-Криворізькому басейні поставало стільки нових заводів, що весь регіон виглядав як одне величезне будівництво [6].

Ще ніколи в історії жодне суспільство не намагалося здійснити величезні економічні перетворення за такий короткий час. У 1940 р. промисловий потенціал України в сім разів перевищував рівень 1913 р. (Росії – у дев'ять разів). Зросла також продуктивність праці (хоч заробітки загалом зменшилися). Таким чином, якщо весь СРСР із п'ятої у світі найбільшої індустріальної держави став другою, Україна (яка за виробничими потужностями приблизно дорівнювала Франції) перетворилася на одну з найпередовіших промислових країн Європи [3]. Нині в Україні промисловість створює близько 30% доданої вартості економіки, на неї припадає 35,7% основних засобів, а випуск продукції в загальному обсязі випуску становить 46,6% [3].

У минулому столітті в міжнародній економіці промисловість визначала створення соціальних передумов подальшого розвитку економіки, формування її структури, концентрацію виробництва і капітальні зміни в організації та управлінні виробництвом (виникнення монополій, акціонерних товариств тощо), нарешті, завершення формування світового ринку. Україна в цьому відношенні не пасла задніх.

У сучасних умовах ситуація змінилася в якісно інший бік. Світ працює в умовах нової інформаційної економіки. Для України стало великою розкішю спеціалізуватися на гірничо-металургійному виробництві за наявності слабкої ресурсної бази, особливо в енергетичній сфері. У 2006 р. добувна й металургійна промисловість та вироблення готових металевих виробів забезпечують понад 30% обсягу реалізованої продукції промисловості. Це за тих умов, що геополітична ситуація складається не на користь цього комплексу. Кожен рік країна завершує в болісних конвульсіях підписання угод на імпорту нафти та газу і розпочинає новий рік із питання, яке хвилює всіх: які нові цінові параметри висунуть країни-власники енергетичних ресурсів, і, зрозуміло, насамперед Росія. У свою чергу, політики змагаються за те, хто більше сподобається власникам імпортованих енергетичних ресурсів.

На превеликий жаль, гірничо-металургійний комплекс України втрапив свої конкурентні переваги і не має реальних можливостей надолужити відставання від підприємств розвинутих країн та країн, які стали новими конкурентами, – Китаю, Індії тощо. З нього практично розпочалося загострення економічної кризи в промисловості, у результаті чого Україна вибула з першої десятки виробників сталі, але залишилась у десятці найбільш енергетично витратних. У цих умовах потрібно терміново вирішувати питання про те, що і в якій кількості можна залишити для подальшої реанімації, а від чого варто відмовитись, і формувати для працівників, які вивільняються, нові підприємства і робочі місця.

Пошуком шляхів виходу з кризи у ГМК зайняті всі – структури законодавчої та виконавчої влади, політики, підприємці, науковці, представники багатьох професій. Найчастіше їхні пропозиції концентруються на певній галузі або навіть підприємстві. Так, є пропозиції продавати газ для гірничо-металургійного комплексу за ціною його імпорту (уряд); формувати попит на внутрішньому ринку (в умовах загального падіння виробництва?); знизити ціни на залізничні перевезення для продукції гірничо-металургійного комплексу (тобто, ускладнити фінансовий стан державної залізниці?) (уряд); фінансувати інфраструктурні проекти, аби зменшити залежність української металургії від експорту, тобто створити будівельний бум (найбільша українська металургійна корпорація Метінвест); провести націоналізацію підприємств колективної власності, тобто передачу акцій державі в обмін на фінансову підтримку під час кризи, але не продавати приватним інвесторам – вітчизняним чи іноземним (Маріупольський металургійний комбінат імені Ілліча); переглянути графік виконання компанією інвестиційних зобов'язань, узятих під час приватизації підприємства (Криворіжсталь).

Зрозуміло, що кожна така позиція може дати певний позитивний результат. Але більшість із них спроможна бути свого роду «колодою в океані», на якій можна певний час плисти до берега, але не мати шансів добратися до нього. Якщо ж вважати на далеку перспективу, то не можна не бачити, що вона для гірничо-металургійного комплексу не є позитивною. Подальший розвиток гірничо-металургійного комплексу не має достатньої основи всередині країни, тому що не спроможний в умовах, які склалися, функціонувати в майбутньому на вітчизняній енергетичній базі. Не мають нині фахівці аргументів щодо її успіху й у конкуренції на світовому ринку.

Не можна не відзначити й того, що фінансово-промислові групи України певною мірою прогнозували кон'юнктурні зміни на світовому (передусім) та національному ринках і докладали зусилля щодо диверсифікації своїх активів. Частково ці процеси здійснювались у напрямку формування завершених виробничих циклів, тобто обирали стратегію вертикальної інтеграції. Так, «Метінвест», який виплавляє 25% української сталі, повністю забезпечений залізною рудою і наполовину – вугіллям, має налагоджений збут майже половини своїх напівфабрикатів. Шахти, енергогенеруючі та енергорозподільчі компанії, які входять до виробничого ланцюжка Донбаської паливно-енергетичної компанії, становлять завершальний бізнес-цикл.

Водночас український бізнес гірничо-металургійного комплексу вкладав кошти в такі непрофільні активи, як зв'язок, фінанси, нерухомість. Зокрема, найактивніше це робила ФПГ «Систем Кепітал Менеджмент» [5].

Попри те, що гірничо-металургійний комплекс України впродовж останніх десяти років надав робочі місця майже 550 тисячам людей, виробляв 27% ВВП країни та забезпечував понад 40% валютних надходжень від експорту, він потребує визначення нового місця в економіці країни з урахуванням реалій, що склалися. Започатковуючи реформи, потрібно виходити з того, що для України не є перспективним розвиток енергомістких виробництв, якими є гірничо-металургійні підприємства. Ось лише деякі показники. Питомі витрати палива в умовному обчисленні у 2006 р. на виробництво чавуну переробного в чушках, болванках або в інших первинних формах становить 628,9 кг, на виробництво чавуну ливарного – 637,0 кг. Це найвищі витрати енергоресурсів в економіці країни [2, 93].

Енергетичний фактор має враховуватись також у політиці розвитку промисловості загалом. Вона є споживачем 78% енергетичних матеріалів та продуктів переробки нафти [2, 92]. За енергетичним балансом Міжнародної енергетичної асоціації на 2004 рік, з 8014 тис. тон вугілля у нафтовому еквіваленті, що споживається промисловістю України, 6615 тис. тон, або 82,5% споживається у виробництві чорних металів; ситуація щодо газу, відповідно, є такою: 16407 тис. тон, 6566 тис. тон, або 40%. При цьому у 2004 р. на 1000 дол. США Україна витрачала 500 кг первинних енергоресурсів нафтового еквіваленту при світовому показникові 210. Це вище, ніж у Росії (490), ЄС-25 (160), ОЕСР-Північній Америці (220), Китаї (230).

Отже, вихід із кризи в промисловості полягає не в тому, щоби будь-якою ціною підтримати всі виробництва, і передусім гірничо-металургійний комплекс, який давав значну частку валютних надходжень, але втрачає свій зовнішній ринок і не має шансів повернути його в попередніх обсягах. Вихід полягає в тому, щоб **знайти ресурси і механізми зміни структури промислового виробництва з орієнтацією на зменшення обсягів і питомої ваги енергоємних, переважно сировинних галузей і довести їх виробництво до рівня, який дасть змогу уникнути критичної залежності держави від зовнішніх джерел постачання енергоресурсів.**

Структурна реформа промисловості повинна орієнтуватися на розвиток сучасних виробництв. Схоже, чим раніше, тим краще, доведеться відмовитися від політики множення урядових пілг традиційним галузям економіки та орієнтованої переважно на них політики стрімкого знецінення гривні. Немає також підстав для очікування такого зростання попиту на метал на світовому ринку, який поновив би колишні обсяги його виробництва. Нарешті, не будуть олігархи інвестувати суттєві кошти в модернізацію виробництва. Вони першими і вже давно поставили «хрест» на українських підприємствах ГМК, розглядаючи їх лише як джерело викачування швидких прибутків для перенесення бізнесу за кордон або в інші сфери, де менші загрози реприватизації та більша приближеність до нової економіки.

Насправді, нині традиційні галузі промисловості, особливо ГМК, дещо перетворюються на руїни Риму, які цікавлять переважно істориків і туристів. Власники будуть зацікавлені в них лише настільки, наскільки ще залишається можливість отримати з них певний зиск. По мірі втрачання ліквідності ці галузі ставатимуть турботою держави. Проблема полягатиме в тому, щоб визначити обсяги, необхідні для забезпечення внутрішнього споживання, і створити відповідний механізм підтримки його виробництва. Водночас необхідною буде нова програма структурної перебудови на ідеях економіки знань та відповідного перепрофілювання людського капіталу.

Не хочеться бути банальним, але доводиться наголошувати на необхідності переходу до інноваційної моделі розвитку. Це давно зрозуміло. Проте, не було визначено часу «Ч». На виході з кризи найбільш слушний момент – прийняти нормативно-правові акти, які забезпечать функціонування інноваційної системи другого покоління та інтеграцію промисловості в найсучасніші міжнародні кластери, через які стане можливим отримати доступ та здійснити трансфер новітніх технологій в Україну.

3. Розвиток третинного сектору економіки

Зрозуміло, якщо реформи у промисловості призведуть до скорочення попиту на робочу силу і загрожуватимуть зменшити валютні надходження, то постане необхідність нарощування питомої ваги послуг. Сфера послуг (третинний сектор) у сучасній економіці утворює ядро постіндустріальної економіки і значною мірою визначає її основні макроекономічні параметри. Це пов'язано зі зростанням масових процесів – автомобілізації, великомасштабного залучення до виробничої діяльності жінок, урбанізації та переміщення жителів міських центрів у передмістя, зростання цінностей вільного часу, нарощування потужності великого бізнесу, державних стратегій на створення «суспільства загального благоденства» й розвитку науково-технічного прогресу, насамперед інформаційних технологій.

Окреслені тенденції широко розвиваються в наш час у світовій економіці. Особливістю торгівлі послугами є зростання їхньої частки в загальних споживчих витратах населення. У США, наприклад, вона становить майже 60% і надає робочі місця 77% населення. Така тенденція привела до того, що за останні півтора десятиліття (1990–2006 рр.) частка сфери послуг у створенні світового ВВП зросла з 61,4 до 67%.

В Україні також є стала тенденція до розвитку послуг, що перебувають серед галузей, які забезпечують основний внесок у приріст ВВП. Темпи їх зростання випереджають динаміку ВВП. Індекс розвитку реалізованих послуг у 2003 р. становив 121,0%, 2004 – 130,0%, 2005 – 126,2%, 2006 – 126,5% і у 2007 році – 114,1%, причому така закономірність простежується не лише в розвитку загального обсягу послуг, а й у сфері їх реалізації на

зовнішньому ринку. Так, у 2007 р. експорт послуг становив 9038,9 млн дол. США, що у 2,6 разу перевищує рівень 2000 р., а питома вага їх у експорті країни – 15,5%, що свідчить про значний потенціал країни у цій сфері [3].

Попри те, що розвиток експорту послуг має стійку тенденцію до зростання як в абсолютному вираженні, так і у відносних показниках, можливість України у підвищенні ролі третинного сектору у формуванні нової економіки далеко не вичерпані. Є достатньо підстав для ствердження, що саме **посилення експортної орієнтації сфери послуг має стати головним чинником оновлення структури економіки**. За нашими оцінками, лише розвиток експорту п'яти видів послуг – транспортних, будівельних, комп'ютерних, освітніх і туристичних – може забезпечити додаткові валютні надходження у країну в найближчі роки більше як на 10 млрд дол. у рік.

Структуру експорту послуг приблизно на дві третини формують транспортні (6111,7 млн дол. за статистикою 2007 р.), близько 40% яких становлять послуги трубопровідного транспорту. Це традиційний вид експорту України, резерви якого далеко не вичерпані. Вони криються як у можливостях більшої завантаженості магістральних трубопроводів, так і у введенні нових потужностей, зокрема нафтопроводу «Одеса-Броди».

Проте значним є і потенціал інших видів транспортних послуг, на які чомусь невиправдано мало уваги звертають при формуванні економічної політики. Україна має великі можливості для створення конкуренції в галузі повітряного і морського транспорту, особливо за умов жорсткої політики безпеки. Нинішній обсяг експорту послуг морського транспорту (915,9 млн дол.) і повітряного транспорту (919,6 млн дол. за статистикою 2007 р.) аж ніяк не відповідає геополітичному положенню України.

Найбільша частка світового товарообігу в міжнародних перевезеннях у наш час належить морському транспорту, який вважається основним. За останнє десятиліття він зріс у 50 разів разів [4, 332]. У середині минулого століття обсяг морських перевезень сягав 525 млн т. Далі він обчислювався вже в мільярдах: у 1970 р. – 2,6; у 1980 р. – 3,7; у 1990 р. – 4, 2000 р. – більше як 5 млрд т. За оцінками фахівців, у недалекій перспективі обсяг морських перевезень може наблизитися до 10 млрд т. [1, 3].

Для української політики в галузі морського транспорту не зайвим було б нагадати недалеке минуле, коли кораблі з пропискою до наших портів можна було зустріти в усіх океанах і країнах світу. Адже відомо, що Радянський Союз наприкінці 80-х років посідав друге місце за кількістю торгових суден і четверте – за тоннажем флоту, що експлуатувався. Значна питома вага цього ресурсу належала Україні. Після розпаду СРСР Чорноморський морський флот почав поступово йти на спад. За даними народного депутата Ю. Крука, флот ЧМФ становив на 1 січня: 1992 р. – 242 судна, 1993 р. – 234, 1994 р. – 221, 1996 р. – 214. Відбувалася природна втрата флоту через практичну відсутність фінансування. Майже пропав вантажопотік, а з ним і лінії на Кубу, Індію, В'єтнам, тобто ті лінії, під які саме й будувався морський флот України. Були втрачені й масові круїзні лінії.

Розробка національної концепції розвитку міжнародних транспортних послуг повинна будуватися на принципі комплексності. Це має означати, що транспортна система має бути представлена всіма її видами, які, по можливості, рівномірно розвиваються. Одночасно з перевезеннями бажано було б активно здійснювати розвиток власного виробництва транспортних засобів на основі використання найновіших інноваційних розробок і технологій. Загальна модель транспортних послуг може розроблятися з умовою, що здійснюється формування сучасної та зручної мережі автомобільних і залізничних доріг, морських і авіаційних портів за зростання частки транспортних засобів, зосереджених у власності національних компаній. Це вимагає проведення державної політики щодо оновлення транспортного парку країни.

Великі резерви зростання експорту послуг має Україна в напрямку розвитку подорожей. Якщо у 2006 р. їх обсяг становив 248,3 млн дол. або 3,3% загального обсягу послуг, у 2007 – 342,2 і 3,8%, то тільки за січень-вересень 2008 р. реалізація послуг за цією статтею експорту становила 417,3 млн дол. і 4,7% загального обсягу послуг [3; 7]. Попри таке зростання, нинішній обсяг експорту подорожей явно замалий, адже в Європі доходи великих країн від подорожей на порядки вищі. Так, від подорожей у 2003 р. Великобританія мала 22,8 млрд, Німеччина – 23,0 млрд, Італія – 31,2 млрд, Франція – 37,0 млрд дол.

З огляду на розвиток готельного господарства та іншої інфраструктури туризму в Україні, нереально на ближню перспективу брати орієнтири європейських лідерів, хоча для майбутнього їх не лише можливо, а й потрібно приймати за основу національного прогресу. При цьому, з урахуванням заходів, пов'язаних із підготовкою до ЄВРО–2012, є достатньо підстав будувати економічну політику, орієнтовану на доходи від подорожей у кілька мільярдів доларів. При цьому варто не обмежуватися досвідом країн із традиційно розвинутою туристичною індустрією, а вивчати й практику тих, які спромоглися істотно збільшити приплив іноземних туристів. Таких, наприклад, як Індія. Її успіх зі створення туристичних центрів, міні-готелів, ресторанів, реклами туристичних можливостей міг би бути корисним для України.

Поза всяким сумнівом, Україна може мати значні доходи від експорту будівельних послуг. Нині їх обсяг нікчемний – 164,3 млн дол. за статистикою 2006 р. і 98,5 млн дол. у 2007 р. І це за умови наявності багатотисячної армії будівельників, які легально і нелегально працюють по всій Європі, Північній Америці та в Російській Федерації. Нині від будівельної індустрії за кордоном Італія має 2,1 млрд дол., Франція – 2,8 млрд дол. доходів, Японія – 4,5 млрд, Німеччина – 7,0 млрд. Якщо цим країнам не завжди є сенс активізувати будівельний бізнес за кордоном через його велику трудомісткість, то для України міжнародний ринок будівельних послуг може становити значний інтерес.

До ринків, які найінтенсивніше розвиваються, належить світовий ринок інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ). Світовий експорт інформаційного й офісного обладнання нині становить понад 750 млрд дол., що

перевищує сумарні обсяги нафти всіх нафтовидобувних країн. До 2020 р. він може збільшитися більше як утричі. В останнє десятиліття на ринку ІКТ проявили себе успішними чимало гравців із країн, що розвиваються: Індія, Сінгапур, Китай, Малайзія, Південна Корея, Індонезія, Пакистан, Бразилія, Таїланд, Чилі, Мексика, Аргентина, Венесуела, Колумбія. Іншими словами, у бізнес у сфері інформаційно-комп'ютерних технологій нині втягується весь світ, і якщо країна неспроможна знайти тут свого обличчя, то вона навіть на внутрішньому ринку має іноземних конкурентів, які «знищують» національного товаровиробника. Україна, що має давні наукові та технічні традиції у цій сфері, як і великі можливості освітнього забезпечення її розвитку, приречена виборювати своє особливе місце на міжнародному ринку інформаційних послуг.

Серед завдань розвитку третинного сектору треба визначити формування лідерських позицій у міжнародній сфері освіти. При цьому варто врахувати, що на світовому ринку конкурують не тільки (стосовно окремих країн можна стверджувати, що і не стільки) освітні послуги як такі, скільки самі суспільства, їхні репутації, перспективи та багатовікові культурні традиції. Тому можна констатувати, що розвинуті країни мають тут великі переваги без додаткових зусиль. Лідером на ринку сфери освітніх послуг (порядку 15 млрд дол. на рік) є США, для яких, як і для колишнього СРСР, вища освіта іноземців – це, передусім, довгострокова глобальна політика, аніж короткострокова локальна економіка.

Стратегія експорту освітніх послуг України має засновуватися на тому, що наша країна, як європейська, має розвинуті навчальні системи, які багато років і особливо в останні десятиліття забезпечували підготовку конкурентоспроможних на світовому ринку робочої сили фахівців. З огляду на українські реалії, експансія (якщо спромогтися на концентрацію політики в цьому напрямку) освітніх послуг на зовнішній ринок мала б переслідувати щонайменше такі цілі. По-перше, розширення можливостей для розвитку й утримання інтелектуального потенціалу країни. По-друге, отримання додаткових джерел для проривів у науковому просторі. По-третє, розвиток освіти і науки як певного напрямку бізнесу.

Оцінку можливостей українських навчальних закладів на міжнародному ринку освітніх послуг було дано на одній із колегій Міністерства освіти і науки України за участю Президента України: Україна може навчати 500 тис. іноземних студентів у рік (нині в Україні навчаються близько 40 тис. іноземних громадян). Для уявлення про вигоди для національної економіки наведемо інформацію Інституту Міжнародної освіти (Institute of International Education) по США, де у 2007–2008 начальному році кількість іноземних студентів становила 623,8 тис., що на 7% більше за попередній рік при 3%-ому зростанні в попередньому році. Студенти витратили понад 15,5 млрд дол. лише на оплату за навчання і проживання, що виводить американську освіту до провідних експортних галузей країни.

Для залучення іноземних студентів важливе значення має культурно-лінгвістичний фактор. Саме цим пояснюється популярність серед студентської молоді англо-, німецько- і франкомовних країн. Цій тенденції недоцільно протидіяти – у неї потрібно вписуватися, її потрібно використовувати. Чим швидше і ширше будуть створені програми навчання європейськими мовами (перш за все, англійською), тим стрімкішими будуть кроки вищого навчального закладу на міжнародному ринку. Заслуговує на увагу також ідея створення навчальних закладів з мовами викладання країн Азії та Африки.

Використання потенціалу України як держави та провідних українських вузів у експорті освітніх послуг потребує відповідних реформ ліберального характеру. Серед них можна виділити такі позиції, як надання права на відкриття філій та спільних навчальних закладів з іноземними партнерами за кордоном; стимулювання зворотної міграції науково-технічних кадрів (наприклад, відшкодовуючи транспортні витрати репатріантам та витрати на пошук роботи, присуджуючи спеціальні стипендії); укладання міждержавних угод про визнання українських дипломів та акредитація українських університетів за кордоном. Це тільки деякі аспекти орієнтованої на експорт реформи системи освіти. Після прийняття принципових рішень стратегічного характеру постануть й інші проблеми. Важливими можуть бути, наприклад, і такі деталі, як заснування українських центрів науки і культури за кордоном; створення сприятливого візового режиму для претендентів на навчання в Україні; фінансування будівництва гуртожитків для іноземних студентів тощо.

Суттєвий прорив у експорті освітніх послуг може бути досягнутим за умов розробки та реалізації державної **політики імпорту освітніх послуг, орієнтованої на їх експорт**. Саме ефективний імпорт освіти дає змогу претендентам на лідерство ставати такими. Яскравим прикладом тут є провідні американські університети, при заснуванні яких були європейські навчальні заклади та особистості з європейською освітою. Тепер ситуація змінилася – американські університети посунули європейські в міжнародних рейтингах і престижності.

В імпорті освіти перевага має надаватися направленню громадян України для отримання повної вищої освіти та наукового ступеня PhD-доктора за кордоном і залучення провідних іноземних науковців на посади ректорів, деканів, завідувачів кафедр і професорів. У першому випадку потрібно відійти від практики, коли навчання за кордоном обмежується лише орієнтацією на гранти та приватні кошти. Держава має сама потурбуватися про навчання здібної молоді у кращих університетах світу та створення умов для її подальшого ефективного використання. Щодо вчених, які залучаються для роботи в системі вищої освіти України, то потрібно зняти обмеження на надання їм робочих місць та оплату праці.

Парадоксально, але факт: ми є країною, яка потерпає від відтоку «умів», і водночас практично ніякої активності не проявляємо у формуванні зворотних тенденцій. Нині, наприклад, у США працює близько 1,5 млн нау-

ковців та інженерів іноземного походження, у ЄС – близько 2 млн [8, 71]. Для певних категорій навчальних закладів, особливо шкіл бізнесу, взагалі є характерним формування інтернаціональних викладацьких колективів з переважанням іноземних фахівців і організація навчального процесу англійською мовою. У системі ж вищої школи України така практика є швидше винятком, ніж наявною свідомою тенденцією.

4. Фінансизм: новий фінансовий порядок

Для характеристики входження світової економіки у третє тисячоліття чимало економістів схильні використовувати терміни «фінансизм», «фінансова або геофінансова економіка». Фінансизм – це перехід від класичних схем управління фінансами до нових, у яких домінують процеси збалансування взаємозв'язків між реальною і віртуальною економікою. Суперечності між ними регулюються кризами, які нині вже є не суто промисловими, а переважно фінансовими. Частіше кризи починаються з певних фінансових центрів, та з часом вони набирають глобального характеру. Тому актуально стає проблема **нового фінансового порядку**, яку висувують на порядок денний світові політичні лідери, фінансисти-практики і науковці. Вона виникла в процесі прискореного розвитку старих та формування нових глобальних і регіональних фінансових центрів. До кола фінансових лідерів поступово входять країни Перської затоки та Південно-Східної Азії, Китай, Росія, Індія, Бразилія, які нагромадили великі золотовалютні резерви.

Сприйняття і дотримання принципів фінансизму забезпечує довгострокову економічну безпеку країні, недооцінювання їх породжує економічний і соціальний хаос. Новий фінансовий порядок, по суті, несе в собі риси, про які справедливо говорити як про **нову фінансову цивілізацію**. Вона потребує глобального мислення і регулювання, сприяння міжнародним потокам капіталів. Важливим трендом стає також біржова консолідація. Треба виробити механізм упередження виникнення так званих фінансових «бульбашок», особливо на нафтових, газових, фондових ринках і ринках нерухомості. Не менш важливими є забезпечення збалансованості державного бюджету, боротьба з інфляцією, дотримання прозорої валютної політики, чітке обслуговування заборгованості.

Нова фінансова цивілізація полягає в тому, щоб, нарешті, всі навчилися жити своїм коштом: країни, підприємства, громадяни. Необхідно формувати фінансове мислення націй, які не сприймають популістських рішень, внаслідок яких створюється дефіцит бюджетів і платіжних балансів. Та й громадяни повинні формувати свідомість за принципами, що не допускають прагнення до комфортного життя, яке не відповідає їхнім доходам. Проти вагою зворотним тенденціям мають стати ефективні інституції, які спромо-

жні діяти енергійно і мають достатні важелі для своєчасної стабілізації фінансової системи.

Нова фінансова цивілізація в основі своїй має *філософію довіри*. Україна стала лідером у світовій фінансовій кризі насамперед через втрату довіри до державної влади та національних і міжнародних економічних організацій. Криза набула очевидних обріїв для більшості населення країни після подій на валютному ринку, коли розпочався обвал гривні. Існував «психологічний бар'єр», за яким девальвацію гривні допускати було неможливо. Думаємо, він не мав перевищувати 6 гривень за долар. Національний банк і уряд мали розуміти, що в умовах, які склалися, не поталанить врятувати обвалом гривні відомих усім експортерів (хоча тимчасово зменшити їхні проблеми стало можливим). Проте «не вистачило духу» зупинитися. Врешті-решт, якщо комусь і вдалося поліпшити своє становище, так це банкам, а не їхнім клієнтам. Отже, банки давали кредити – заробляли, банки не дають кредитів – заробляють. Ми не за доміно, яке може статися навіть від падіння одного структурного банку. Але і не найкращим виходом із фінансових труднощів був перехід від порядку, коли з банками розраховувалися ті, хто також мав зиск, до нинішньої моделі, за якою їхні упущення оплачують усі власники гривневих заощаджень. Падіння довіри стимулювало загальний психоз, унаслідок якого вже складно визначити межу, за якою валютних вливань може вистачити.

До НБУ у власників національної валюти є чимало питань, без відповідей на які не може бути довіри до регуляторів валютного ринку. Зокрема, чому своєчасно не були вжиті заходи щодо одноразового зміцнення гривні з метою уможливлення зменшення зовнішньоторговельного дисбалансу без розбалансування валютного ринку? Чому в умовах кризи громадяни України позбавились права користування своїми депозитами, а нерезидентам було дозволено виводити валюту з української економіки? Чому після скупівлі «Нафтогазом» доларів для розрахунків із Росією гривня на міжбанківському ринку «обвалюється»? Чому нерезидентам було дозволено активно змінювати гривневі депозити на валютні для переведення їх за кордон? Чому держава своєчасно не зафіксувала за курсом, який був на початку кризи, свої зобов'язання перед громадянами для гальмування «валютного психозу»? Чому не прийнято рішення про дозвіл на повернення валютних кредитів у гривнях хоча б за чинним офіційним курсом? Нарешті, чому курс гривні до долара щороку нижчий за її купівельну спроможність, тобто за так званий «індекс бігмаку», який станом на 24.07.2008 р. дорівнював 3,08? Цих «чому» багато, і відсутність відповіді на них не поглиблює довіру до всіх інституцій, без чого неможливий вихід з кризи.

Чи цілком і назавжди втрачена в Україні довіра до фінансових інституцій та влади, чи ні? Віриться, що не назавжди, але, мабуть, надовго. Щонайменше, доти, поки влада в усіх її іпостасях не забезпечить дотримання фінансовими організаціями достатнього капіталу в обсягах, що викликають відновлення довіри. Для цього необхідно перейти на міжнародні стандарти щодо вимог до обсягу власного капіталу банків, зокрема щодо структурова-

них кредитів і заходів із сек'юритизації. У Декларації Великої двадцятки зазначено, що фірми повинні наново оцінити моделі управління ризиками для захисту від стресів і доповісти про результати такої роботи в наглядові органи, а Базельський комітет має в міру необхідності вивчити потребу в розробці нових моделей тестування на усталеність до стресів. Ці положення варто взяти на озброєння для реалізації всередині країни органам, які відповідають за фінансовий стан держави.

Література

1. Андрианов В. Современные тенденции и перспективы развития морского транспорта // Маркетинг. – 2005. – № 4.
2. Державний комітет статистики України. Статистичний щорічник України за 2006 рік. – К., 2007.
3. Державний комітет статистики України. Статистичний щорічник України за 2007 рік. – К., 2008.
4. Індустріалізація України // http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/printable_article?art_id=45458842
5. Могилевкин И. М. Транспорт // Мировая экономика. Глобальные тенденции за 100 лет / Под ред. И. С. Королёва. – М.: Экономистъ, 2003.
6. Олігархи під час кризи. СКМ, ІСД, Приват, East One та «Енергетичний стандарт» // <http://www.economica.com.ua/metal/article/164241.html>
7. Радянська Україна: драматичні 30-ті // <http://www.infoukes.com/ukremb/history/SUBTELNY/21.htm>
8. Соціально-економічне становище України за січень–жовтень 2008 року // <http://www.ukrstat.gov.ua>
9. Цапенко И. Международная миграция специалистов и студентов // Вопросы экономики. – 2005. – № 7.

Стаття надійшла до редакції 15 грудня 2008 р.